

Ibraximov Sanjar Urunbayevich*Alfraganus university "Sport faoliyati"**kafedra professori, pedagogika fanlari doktori (DSc)*

ORCID: 0000-0002-9347-5595

E-mail: sanjar.ibraximov@mail.ru

BO'LAJAK JISMONIY TARBIYA VA SPORT MUTAXASSISLARINING KASBIY-PEDAGOGIK TAYYORGARLIGINI AKMEOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISHNING ILMIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada bo'lajak jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarining kasbiy-pedagogik tayyorgarligini takomillashtirishning ilmiy-metodologik asoslari akmeologik yondashuv nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Tadqiqotda akmeologiyaning shaxsning kasbiy yetuklikka erishish, pedagogik mahoratini muntazam rivojlantirish hamda uzluksiz kasbiy o'zini-o'zi takomillashtirishga yo'naltirilgan nazariy tamoyillari yoritilgan. Bo'lajak mutaxassislarining kasbiy-pedagogik tayyorgarligini rivojlantirishga ta'sir etuvchi pedagogik, psixologik va akmeologik omillar tizimli ravishda tahlil qilinib, kompetensiyaviy yondashuv bilan uyg'unlashgan ilmiy-metodologik model asoslab berilgan. Shuningdek, ta'lim jarayonida akmeologik yondashuvni joriy etishning didaktik imkoniyatlari, pedagogik shart-sharoitlari hamda kasbiy kompetentlikni rivojlantirish mexanizmlari ochib berilgan. Tadqiqot natijalari bo'lajak jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarining kasbiy-pedagogik tayyorgarligi sifatini oshirish, ularning refleksiv, kommunikativ, innovatsion va metodik kompetensiyalarini rivojlantirish hamda oliy ta'lim tizimida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni samarali qo'llash bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: akmeologiya, akmeologik yondashuv, kasbiy-pedagogik tayyorgarlik, bo'lajak jismoniy tarbiya va sport mutaxassislari, pedagogik kompetentlik, kasbiy kompetensiya, metodologik asoslar, kasbiy rivojlanish, pedagogik mahorat, refleksiv kompetensiya, innovatsion faoliyat, uzluksiz ta'lim, shaxsiy va kasbiy o'sish, ta'lim sifati, pedagogik texnologiyalar.

НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА НА ОСНОВЕ АКМЕОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА

Аннотация. В данной научной статье с точки зрения акмеологического подхода проанализированы научно-методологические основы совершенствования профессионально-педагогической подготовки будущих

специалистов по физической культуре и спорту. В исследовании освещены теоретические принципы акмеологии, направленные на достижение профессиональной зрелости личности, регулярное развитие педагогического мастерства и непрерывное профессиональное самосовершенствование. Проведен системный анализ педагогических, психологических и акмеологических факторов, влияющих на развитие профессионально-педагогической подготовки будущих специалистов, обоснована научно-методологическая модель, гармонично сочетающаяся с компетентностным подходом. Также раскрыты дидактические возможности внедрения акмеологического подхода в образовательный процесс, педагогические условия и механизмы развития профессиональной компетентности. Результаты исследования служат повышению качества профессионально-педагогической подготовки будущих специалистов физической культуры и спорта, развитию их рефлексивных, коммуникативных, инновационных и методических компетенций, а также разработке научно-практических рекомендаций по эффективному применению современных педагогических технологий в системе высшего образования.

Ключевые слова: акмеология, акмеологический подход, профессионально-педагогическая подготовка, будущие специалисты физической культуры и спорта, педагогическая компетентность, профессиональная компетентность, методологические основы, профессиональное развитие, педагогическое мастерство, рефлексивная компетентность, инновационная деятельность, непрерывное образование, личностный и профессиональный рост, качество образования, педагогические технологии.

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR IMPROVING THE PROFESSIONAL AND PEDAGOGICAL TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS IN PHYSICAL EDUCATION AND SPORT BASED ON AN ACMEOLOGICAL APPROACH

Abstract. This scientific article analyzes the scientific and methodological foundations for improving the professional and pedagogical training of future physical education and sports specialists from the perspective of an acmeological approach. The study highlights the theoretical principles of acmeology aimed at achieving professional maturity, the systematic development of pedagogical skills, and continuous professional self-improvement. A systematic analysis of pedagogical, psychological, and acmeological factors influencing the development of professional and pedagogical training for future specialists has been conducted, and a scientific-methodological model combined with a competency-based approach has been

substantiated. Additionally, the didactic possibilities for implementing the acmeological approach in the educational process, pedagogical conditions, and mechanisms for developing professional competence are revealed. The results of the study serve to improve the quality of professional and pedagogical training of future specialists in physical culture and sports, develop their reflexive, communicative, innovative and methodological competencies, and develop scientific and practical recommendations for the effective use of modern pedagogical technologies in the higher education system.

Key words: acmeology, acmeological approach, professional and pedagogical training, future physical education and sports specialists, pedagogical competence, professional competence, methodological foundations, professional development, pedagogical mastery, reflexive competence, innovative activity, continuous education, personal and professional growth, quality of education, pedagogical technologies.

Kirish. Zamonaviy sharoitda kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirish masalalarini yechishda bo'lajak mutaxassisning aqliy, ma'naviy, madaniy rivojlanishi, kasbiy o'sishi va ijodiy mustaqilligiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Belgilangan vazifalarni ro'yobga chiqarishda inson haqidagi fanlar tizimidagi yangi fanlararo bilim sohasi - akmeologiya hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu fanning predmeti yetuk insonning rivojlanishi va o'z-o'zini takomillashtirish qonuniyatlari, shuningdek, kelajakdagi kasbiy faoliyatga ijodiy tayyorgarlikni shakllantirish jarayonlaridan iborat.

Tadqiqotning maqsadi. Bo'lajak jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarining kasbiy-pedagogik tayyorgarligini akmeologik yondashuv asosida takomillashtirishning ilmiy-metodologik asoslarini aniqlash hamda ushbu jarayonni samarali tashkil etishga xizmat qiluvchi pedagogik

mexanizmlar va ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur tadqiqot metodologiyasi bo'lajak jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarining kasbiy-pedagogik tayyorgarligini akmeologik yondashuv asosida takomillashtirishga oid zamonaviy ilmiy-nazariy qarashlar hamda pedagogik konsepsiyalarga tayanadi. Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv, tizimli yondashuv, faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv, akmeologik yondashuv, integrativ yondashuv va refleksiv pedagogika tamoyillari tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida bo'lajak jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarini kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlashning ilmiy-metodologik asoslari kasbiy yetuklik, pedagogik mahorat, uzluksiz kasbiy rivojlanish va o'z-o'zini takomillashtirish konsepsiyalari asosida tahlil qilinadi.

Tadqiqot davomida pedagogika, psixologiya, akmeologiya, jismoniy tarbiya va sport nazariyasiga oid ilmiy adabiyotlar, normativ-huquqiy hujjatlar hamda ilg'or xorijiy tajribalar qiyosiy va tizimli tahlil qilinadi. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarining kasbiy-pedagogik tayyorgarligi holati diagnostika qilinib, akmeologik yondashuvni ta'lim jarayoniga tatbiq etishning pedagogik imkoniyatlari aniqlanadi.

Adabiyotlar sharhi. Pedagogik akmeologiyaning asoslari N.V.Kuzminaning va uning ilmiy maktabi vakillarining asarlarida o'z ifodasini topgan. A.A.Bodalev, A.A.Derkach, M.T.Gromkova, Ye.A.Klimov, N.N.Nikitina, L.M.Mitina va boshqa taniqli pedagogik psixologlarning chuqur, mazmunli tadqiqotlari o'qituvchilik mahoratining o'ziga xos xususiyatlarini, o'qituvchi mehnatining psixologiyasi va kasbiy rivojlanishini o'rganishga bag'ishlangan. Bu izlanishlar pedagogik mehnatni yaxlit va rivojlanuvchi voqelik sifatida tushunishga olib keldi.

Pedagogik akmeologiyaning fan sohasiga quyidagilar kiradi:

a) pedagogik faoliyatda yuksak cho'qqilarga erishish qonuniyatlari va mexanizmlari;

b) yuqori mahoratga ega o'qituvchining bosqichma-bosqich shakllanish jarayonlarini tadqiq etish;

v) professional o'qituvchi bo'lib yetishish yo'llari.

Shuningdek hozirgi paytda o'qituvchilarning akmeografik tavsiflari va akmeogrammalarining dastlabki namunalari ishlab chiqilgan bo'lib, ular amaliyotda tobora keng qo'llanilmoqda. Biroq, jismoniy tarbiya va sport mutaxassisini kasbiy tayyorlash tizimini takomillashtirishning ushbu bosqichida akmeologiya yetarli darajada rivojlanmagan. Holbuki, o'qituvchi va murabbiylarning kasbiy shakllanishini belgilovchi shart-sharoitlar hamda omillarni aniqlash, ushbu jarayonni maqsadli va samarali boshqarish imkoniyatini yaratadi.

Akmeologiyaning bugungi rivojlanish bosqichida uning asosiy tushunchalari "kasbiy mahorat" va "kompetentlik" hisoblanadi.

Faoliyatning professionalligi – bu mehnat subyektiining sifat tavsifi bo'lib, u yuqori kasbiy malaka va kompetentlikni, samarali kasbiy ko'nikma va malakalarning xilma-xilligini, shu jumladan ijodiy yechimlarga asoslangan ko'nikmalarni, kasbiy vazifalarni hal etishning zamonaviy algoritmlari va usullarini o'zlashtirganligini aks ettiradi. Bu esa faoliyatni yuqori va barqaror samaradorlik bilan amalga oshirish imkonini beradi.

Shaxsning kasbiy mahorati mehnat subyektiining sifat tavsifi sifatida qaraladi. Bu tavsif kasbiy jihatdan muhim yoki shaxsiy-ishbilarmonlik fazilatlarining yuqori darajasini, ijodkorlikni, intilishlarning mos darajasini, kasbiy rivojlanishga

yo'naltirilgan motivatsion sohani va qadriyat yo'nalishlarini aks ettiradi.

Akmeologiya kasbiy faoliyatning qiyosiy tadqiqotlarini olib boradi, faoliyat jarayonini cheksiz reproduktiv va ijodiy masalalarni yechish sifatida ko'rib chiqadi. Akmeologiya "faoliyat darajasi", "faoliyatning yuqori cho'qqilari", "shart-sharoitlar", "samarali faoliyatning omillari va rag'batlantiruvchi vositalari" kabi tushunchalarni ilmiy-nazariy jihatdan o'rganadi.

Akmeologik professionalizm nafaqat faoliyatning yuqori samaradorligida, balki o'quvchilarning shaxsini alohida o'quv fanlari (xususan, jismoniy tarbiya, jismoniy madaniyat, sport faoliyati) vositasida rivojlantirishga qaratilgan insonparvarlik yo'nalishida ham namoyon bo'ladi. Bu jarayon o'qituvchining kasbiy mahoratining muhim jihati hisoblanadi.

Inson faoliyatining har qanday sohasidagi o'zgarish va yangilanishlar uning subyekti, yaratuvchisi va yaratuvchisining o'zgarishi va yangilanishidan boshlanishi kerak. Pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo'lgan shaxsning shaxsiy xususiyatlari majmui pedagogning nazariy va amaliy tayyorgarligi birligini aks ettiruvchi "kasbiy kompetentlik" tushunchasi bilan belgilanadi. Inson faoliyatining har qanday sohasidagi o'zgarishlar va yangilanishlar, avvalo, ushbu faoliyatning subyekti, ijodkori va ijodkorining o'zgarishi hamda

yangilanishidan boshlanishi kerak. Bu esa pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo'lgan shaxsiy xususiyatlar majmuasi "kasbiy kompetentlik" tushunchasi bilan belgilanadi. Bu tushuncha o'qituvchining nazariy va amaliy tayyorgarligining yaxlitligini aks ettiradi.

Shuningdek A.K.Markova kasbiy kompetentlikning bir necha turini ajratib ko'rsatadi. Ushbu turlarning mavjudligi insonning kasbiy faoliyatda yetuklikka erishganligini ifodalaydi:

— kasbiy kompetentlik - o'z kasbiy faoliyatini yetarlicha yuqori darajada egallash, o'zining keyingi kasbiy rivojlanishini loyihalashtirish qobiliyati;

— ijtimoiy kompetentlik - kasbiy faoliyatni birgalikda amalga oshirish, hamkorlik qilish qobiliyati, shuningdek, o'z mehnati natijalari uchun ijtimoiy javobgarlikni zimmasiga olish;

— shaxsiy kompetentlik - o'zini ifodalash va o'z-o'zini rivojlantirish usullarini egallash, kasbiy deformatsiyalarga qarshi turish vositalariga ega bo'lish qobiliyati;

— individual kompetentlik - kasb doirasida o'zini namoyon etish va individual xususiyatlarni rivojlantirish usullarini egallash, kasbiy va shaxsiy o'sishga tayyorgarlik, o'zini tashkil etish hamda o'z salohiyatini qayta tiklash qobiliyatidan iborat bo'lib, bu kasb doirasida shaxsning o'zini o'zi ro'yobga chiqarishi va rivojlantirishiga xizmat qiladi.

— o'qituvchining salomatlik bo'yicha kompetentligi.

Tadqiqot tahlili va natijalar.

Pedagogik faoliyatda tor mutaxassislik kompetensiyasi bilan cheklanish mutlaqo mumkin emas. O'qituvchining kasbiy mahorati barcha kompetensiya turlarining uyg'unligida namoyon bo'ladi. Talabalarni pedagogik faoliyatga tayyorlashda buni yodda tutish lozim, chunki pedagogik kompetentlik ta'lim bilan bog'liq bo'lgan keng qamrovli pedagogik, psixologik, ijtimoiy, sog'lomlashtirish va boshqa masalalarni chuqur tushunishni talab etadi. Bu masalalarni har tomonlama anglab yetish va ularni amaliyotda qo'llay olish o'qituvchining asosiy vazifalaridan biridir.

Talabani kasbiy o'zini o'zi rivojlantirishning harakatlantiruvchi kuchi va manbai o'zini o'zgartirish va takomillashtirishga bo'lgan ehtiyojdir. Bu ehtiyojni keltirib chiqaruvchi eng muhim obyektiv sabablar ta'lim muassasasi rahbarlari, murabbiylar, talabalar, sportchilar va ularning otionalari tomonidan qo'yiladigan asosli va oqilona talablardan iboratdir. Kasbiy faoliyatga bo'lgan motivatsiya esa cho'qqilarga erishishning subyektiv omili sifatida xizmat qiladi.

Shunday qilib, mutaxassisning kasbiy mahoratini shakllantirishda eng muhim bosqich - oliy ta'lim muassasasida tahsil olish davridir. Bu holatni inobatga olgan holda, Sibir davlat jismoniy tarbiya va sport universitetining umumiy va ijtimoiy pedagogika kafedrasida o'quv jarayonini takomillashtirish bo'yicha keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda.

Shuningdek, jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni tayyorlashda yangi yondashuvlarni ishlab chiqish yuzasidan ilmiy tadqiqotlar ham amalga oshirilmoqda.

O'qituvchining kasbiy mahoratini shakllantirishning asosiy jihatlaridan biri pedagogik faoliyatdagi kompetentlikdir. Talaba oliy ta'limda tahsil olayotgan paytida o'qituvchi mehnatining mohiyati, kasbiy deformatsiya va ehtimoli, o'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan talablar hamda uning mehnat sharoitlarining o'ziga xos xususiyatlari haqida aniq tasavvurga ega bo'lishi kerak. Aynan shu davrda kelajakda o'z ustida ishlash va takomillashishga poydevor bo'ladigan bilim va ko'nikmalar tizimi shakllanadi. Bu bosqichda keyingi o'z-o'zini takomillashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladigan bilim va malakalar tizimi to'planadi.

Oliy ta'lim muassasasida o'qish davrining eng murakkab vazifalaridan biri pedagogik mahoratni shakllantirishdir. Ayniqsa, pedagogik mahoratga ega bo'lish yosh mutaxassisga favqulodda vaziyatlarda va yangi ijtimoiy muhitda to'g'ri munosabat bildirish, ruhiy tushkunlikka tushmasdan qiyinchiliklarni yengib o'tish hamda faoliyat va muloqotning o'ziga xos uslubini yaratish imkonini beradi. Pedagogik mahorat o'qituvchi faoliyatining ichki mazmuni va tashqi ifodasini uyg'un birlikda namoyon etishga xizmat qiladi.

Pedagogik mahorat asoslarini o'zlashtirgan talaba ijtimoiy

sharoitlarga osonroq moslashadi, chunki pedagogik mahorat quyidagilarni o'z ichiga oladi:

— o'z xatti-harakatlarini boshqara olish qobiliyati (yuz ifodasi, tana harakatlari);

— o'zining hissiy holatini boshqara olish qobiliyati (dars yoki mashg'ulot paytida ijobiy muhitni yaratish, ortiqcha ruhiy zo'riqishni bartaraf etish);

— nutq mahoratini egallash (fonatsion nafas olish, ovoz qo'yish, talaffuz va nutq tezligini boshqarish).

Jismoniy tarbiya va sport mutaxassisining yosh avlodning jismoniy va ma'naviy salomatligini shakllantirishdagi mas'uliyati nafaqat kasbiy faoliyat asoslarini bilishni, balki pedagogik jarayonga alohida munosabatni ham talab qiladi. Bu munosabat o'qituvchining pozitsiyasida namoyon bo'ladi. Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari shug'ullanuvchilarning quvonchi va hissiy qoniqishi bilan ifodalanuvchi ijobiy his-tuyg'ular bilan uyg'unlashgan bo'lishi kerak. Biroq, jismoniy tarbiya va sportning bunday ijobiy ta'siri faqatgina ushbu soha mutaxassisining amaliy faoliyatida shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni qo'llashi va shu orqali insonparvarlik pedagogik nuqtai nazarini ko'rsatishi sharoitida amalga oshishi mumkin.

Biz insonparvar pedagogik pozitsiyani pedagogik faoliyatning yaxlit tavsifi sifatida ko'rib chiqamiz. Pedagogik pozitsiyaning mohiyati uch tarkibiy qismning birligi bilan

belgilanadi: axloqiy qadriyatlarni qabul qilishga asoslangan zo'ravonliksizlik; subyektivlik va shaxsiy munosabat. Shakllangan insonparvar pozitsiyaning eng yuqori namoyon bo'lishi axloqiy qadriyatlarni subyektiv ravishda amalga oshirishga asoslangan shaxsiy munosabatga barqaror yo'nalganlikdir.

Axloqiy qadriyatlarni amalga oshirish sifati turli darajalarga ega bo'lib, bu darajalar kognitiv va affektiv tarkibiy qismlarning ifodalanishi bilan tavsiflanadi. Intuitiv daraja uchun axloqiy-kognitiv tarkibiy qismning juda past rivojlanganlik darajasi va axloqiylikni amalga oshirishga ongli intilishning yo'qligi xosdir. Me'yoriy daraja axloqiy-kognitiv tarkibiy qismning o'rta yoki yuqori darajada shakllanganligi bilan tavsiflanadi, biroq subyektga axloqiy me'yorlarni amalga oshirishga nisbatan umuman salbiy yoki shartli-ijobiy hissiy munosabat xos bo'ladi. Ma'noviy daraja esa kognitiv tarkibiy qismning yuqori darajada shakllanganligi va axloqiy faoliyatning chuqur hissiy kechinmalari bilan tavsiflanadi.

Insonparvar pedagogik pozitsiyani shakllantirishning kompleks metodikasi axloqiy-kognitiv va subyektiv sohalarni faollashtirishga asoslanadi va bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi: diagnostik, tashkiliy, protsessual va natijaviy. Tashxis bosqichida subyektiv va axloqiy-kognitiv sohalarning namoyon bo'lishi faollashadi. Tashxis bosqichining faollashtiruvchi vazifasi butun pedagogik jarayonni ishga tushirish

vazifasini bajaradi. Ikkinchi bosqichning mazmuni axloqiy-predmetli kontekstda fikrlash faoliyatini va kommunikativ muhitni tashkil etishdan iborat. Jarayon bosqichi ma'ruza va seminar mashg'ulotlarini o'z ichiga oladi. Ushbu bosqichning mohiyati va o'ziga xosligi kognitiv-kommunikativ trening elementlari bilan ta'lim vaziyatlari turkumini amalga oshirishdir. Metodikani amalga oshirishning asosiy sharti talabalarning e'tiborini kasbiy faoliyat xususiyatlariga, murabbiy, jismoniy tarbiya va sport o'qituvchisi mehnatining axloqiy mazmuniga qaratadigan fikrlash faoliyatini predmetli muhitga singdirishdir. Metodika ikki yo'nalishda tashkil etilgan: birinchi yo'nalish axloqiy asoslarni majburiy ravishda o'z ichiga olgan ta'lim texnologiyasining kichik loyihasini ishlab chiqishda talabaning mustaqil fikrlashini, ikkinchi yo'nalish esa talabalarning fikr almashuvini, guruhli mulohazalarni va subyektlarning fikrlash faoliyati natijalarini dialogli rejimda predmetli mazmun bo'yicha taqdim etishni nazarda tutadi.

Taklif etilayotgan kompleks metodikaning kasbiy tayyorgarlik jarayoniga kiritilishi gumanistik pedagogik pozitsiya tarkibiy qismlarining shakllanganlik ko'rsatkichlarini sifat jihatdan yaxshilash imkonini berdi. Mashg'ulotlarni o'tkazish jarayonida talabalarga o'zlarining subyektiv-axloqiy salohiyatini namoyon etishga

imkon beruvchi zo'ravonliksiz muhitni yaratadigan maxsus pedagogik usullarni qo'llash zarur. Bularga quyidagilar kiradi: hamkorlikdagi faoliyat bilan bog'liq yordam va qo'llab-quvvatlash; ko'maklashish tarzida tushuniladigan maslahat; axloqiy qadriyatlarga e'tibor qaratishga undash; aqliy hamkorlik; shaxs tomonidan qabul qilingan axloqiy intilishlar sohasida "mashq" qilish; shaxs tomonidan ongli ravishda qabul qilingan axloqiy mayllarga mos keladigan yangi maqsadlarni taklif etish. Erkin va tabiiy o'zaro munosabatdagi aqliy muloqot orqali axloqiy qadriyatlarni anglash va ularni kasbiy-pedagogik faoliyatda qo'llash imkoniyatlarini tushunish mumkin. Talabalar shaxsiyatini bostirishga qaratilgan pedagogik usullardan qochish lozim: qat'iy belgilangan talablar, hissiy tazyiq va tahdidlar, buyruq berish, hukm chiqarish, jarima sanksiyalarini o'rnatish, majburlash kabilardan saqlanish kerak. Talabalar shaxsini bostirish bilan bog'liq pedagogik usullardan: qat'iy belgilangan talablar, hissiy shantaj va tahdidlar, buyruq berish, hukm qilish, jarima choralari belgilash, majburlash kabilardan yiroq bo'lish kerak.

Oliy ta'limning an'anaviy tizimida nutqiy tayyorgarlik unsurlari mavjud bo'lsa-da, ular maqsadli ravishda e'tiborga olinmaydi. Bundan tashqari, ta'lim jarayonidan jonli nutq tobora ko'proq olib tashlanmoqda, uning o'rnini yozma matn va testlar egallamoqda.

I.I.Ridanova va O.M.Kazarseva o'qituvchining kasbiy nutqiy xatti-harakatini nutqiy harakatlar tizimi sifatida ko'rib chiqadilar. Bu tizim tarkibiga subyekt, obyekt, maqsad, mazmun hamda qo'llaniladigan og'zaki va og'zaki bo'lmagan vositalar kiradi. Shuningdek, ular buni nutqiy muloqotning namoyon bo'lish shakli sifatida ham tahlil qiladilar. Bu shakl nafaqat mavzuga oid ma'lumot berishni, balki o'quvchilar bilan o'zaro munosabatlarni tartibga solishni ta'minlaydigan hissiy ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi. Biroq, bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini kasbiy-nutqiy tayyorlashning uslubiy jihati hali ishlab chiqilmagan. Bu jihat kasbiy-nutqiy xatti-harakat turli tomonlarini birlashtirishi lozim edi.

Jismoniy tarbiya o'qituvchisining kasbiy-nutqiy tayyorgarligining ahamiyatini O.B.Zavyalova, A.I.Chuchalina, G.V.Petrova, V.Ye.Gordiyenko va boshqalar o'z ishlarida ta'kidlashgan. Jismoniy tarbiya o'qituvchisining faoliyatida (boshqa o'quv fanlari o'qituvchilaridan farqli o'laroq) nutqiy xatti-harakatning og'zaki va og'zaki bo'lmagan vositalari o'rtasidagi nisbat boshqacha. Bu o'quv-mashg'ulot faoliyatining og'zaki tushuntirishga ajratilgan vaqtning chegaralanganligi, so'zning nutq-harakat muvofiqlashtirishi bilan bog'liqligi, o'quv-mashg'ulot xonalarining akustik xususiyatlari kabi o'ziga xosliklari bilan bog'liq. Ushbu xususiyatlar jismoniy tarbiya va sport sohasidagi mutaxassisning maxsus

kasbiy-nutqiy tayyorgarligini talab etadi.

Bizning yo'nalishimizning tadqiqot mavzusi "pedagogik nutqiy xulq-atvor grammatikasi" bo'lib, u nutqiy xulq-atvorning birliklari, shakllari, qonunlari, qonuniyatlari va qoidalari majmuasidan iborat. Bu grammatika, avvalo, muloqot maqsadlariga erishish uchun og'zaki va og'zaki bo'lmagan vositalardan foydalanish mahorati bilan bog'liq.

Talabalarning kasbiy nutqiy xulq-atvor ko'nikmalarining shakllanganlik darajasini aniqlash uchun quyidagi mezonlar belgilandi: verbal vositalardan (nutqning kommunikativ sifatleri), akustik vositalardan (ovoz sifati va talaffuz), kinetik vositalardan (imo-ishoralar, yuz ifodasi, tana harakatlari) hamda proksemik vositalardan foydalanish ko'nikmalarining shakllanganligi.

Proksemika - bu shaxslararo muloqotni faqat og'zaki bo'lmagan darajada o'rganish bilan shug'ullanadigan fandır.

Talabalarda kasbiy nutqiy xulq-atvor ko'nikmalarining shakllanganligi ta'kidlovchi tajriba ma'lumotlari yetarli darajada past darajada ekanligini ko'rsatdi, bu esa kasbiy nutqiy xulq-atvor ko'nikma va malakalarini maxsus o'rgatish zarurligini ko'rsatadi.

Jismoniy tarbiya oliy o'quv yurti talabalarining kasbiy-nutqiy xulq-atvor ko'nikmalarini shakllantirish imkoniyati haqidagi farazni tekshirish maqsadida tegishli uslubiyat ishlab chiqildi va uni joriy etish hamda samaradorligini

aniqlash bo'yicha pedagogik tajriba o'tkazildi.

Talabalarning kasbiy-nutqiy xulq-atvor ko'nikmalarini shakllantirishning taklif etilayotgan metodikasi jismoniy tarbiya o'qituvchisining nutqiy xulq-atvori grammatikasi asosida ishlab chiqilgan. Ushbu uslub o'quv-mashg'ulot jarayonida muayyan turdagi nutqiy harakatlarni amalga oshirish uchun zarur va yetarli shart-sharoitlar majmuasini aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, bu shart-sharoitlardan bayonotlarni mazkur turdagi nutqiy harakatlarga aylantiradigan og'zaki va og'zaki bo'lmagan vositalardan foydalanish qoidalari to'plamini ajratib olishga yordam beradi.

Biz tomonimizdan tuzilgan individual kasbiy-nutqiy proffillar asosida kasbiy faoliyatda nutqiy xulq-atvorning verbal, akustik, kinetik va proksimik vositalaridan foydalanish ko'nikma va malakalarini rivojlantirish va korreksiyalashning individual dasturi belgilandi. Jismoniy tarbiya oliy o'quv yurti talabalarini kasbiy-pedagogik tayyorlash jarayoniga taklif etilayotgan uslubiyatni kiritish o'quv-mashg'ulot faoliyatining real vaziyatlarida nutqiy xatti-harakatning verbal, akustik, kinetik va proksimik vositalaridan foydalanish ko'nikma va malakalari ko'rsatkichlarini sifat va miqdor jihatdan sezilarli darajada yaxshilashga imkon beradi.

Muhokama. Shunday qilib, bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy-nutqiy xulq-

atvor ko'nikmalarini shakllantirishda o'quv-mashg'ulot faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari va u amalga oshiriladigan shart-sharoitlarni hisobga olish zarur. Ushbu xususiyatlar nutqiy vaziyatlarni, jismoniy tarbiya faoliyatining nutqiy harakatlari turlarini, qo'llaniladigan nutqiy xulq-atvor vositalarining nisbatini tavsiflash imkoniyatini taqozo etadi.

Kasbiy nutqiy xulq-atvor ko'nikmalarini shakllantirish metodikasining yuqori samaradorligiga erishish uchun talabaning o'zi nutqiy xulq-atvorning verbal va noverbal vositalaridan foydalanish ko'nikma va malakalarini shakllantirishga subyektiv yondashish shartini hisobga olish zarur. Mazkur shart talabaga oliy ta'lim muassasasida egallagan bilim va ko'nikmalarini pedagogik amaliyotda, so'ngra kasbiy faoliyatda samarali amalga oshirish imkonini beradi.

Agar sanab o'tilgan komponentlarning har biri boshqa komponentlar bilan aloqasiz holda mustaqil tashkil etuvchi sifatida ko'rib chiqilsa, ularning birgalikdagi o'zaro ta'sir samarasi e'tibordan chetda qoladi. Ushbu tadqiqotlar pedagogik faoliyatning alohida jihatlarini "qismlar va statik" tarzda ko'rib chiqishdan mutaxassisning "ko'p yo'nalishli" ligini maqsadli kompleks shakllantirishga o'tishni tayyorladi. Bunday yondashuv erta "pedagogik inqirozlar", "pedagogik holsizlanish", o'qituvchining kasbiy turg'unligi kabi salbiy holatlarni bartaraf etish (va oldini olish) zarur bo'lgan maktab amaliyotida ham talab etiladi.

Zamonaviy bosqichda jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash jarayoni alohida muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu yo'nalishdagi mutaxassislarning shaxsning nafaqat aqliy va jismoniy, balki ma'naviy rivojlanishi uchun ham javobgar hisoblanadi (A.A. Dergach).

Jismoniy tarbiya o'qituvchisi faoliyatining o'ziga xosligi shundaki, u o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash jarayonida nafaqat ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi, balki sog'lomlashtirish vazifasini ham bajaradi. Bu masalalarni yechishda ulardan birining boshqalari hisobiga ustun bo'lishiga yo'l qo'ymaslik kerak. Ba'zan sportga yo'naltirilgan o'qituvchilar asosiy e'tiborni o'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga qaratadilar, tarbiyaviy va umumiy ta'lim tomonlarini unutadilar. Yana bir keskinlik - jismoniy tarbiyaning ta'lim tomoniga og'ishi ham kuzatiladi. Bu holda boshqa ikki tomon - tarbiyaviy va sog'lomlashtirish tomoni aziyat chekadi. Bularning barchasi jismoniy tarbiya va sport sohasida mutaxassislarning tayyorlash bo'yicha maqsadli va ko'p qirrali ishlarni amalga oshirish zarurligini ko'rsatadi.

N.V.Kuzmina, A.A.Rean, M.T.Gromkova va boshqalar ta'kidlaganidek, kasbiy tayyorgarlik murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, uning asosini pedagogik yo'nalganlik tashkil etadi. Pedagogik yo'nalganlik o'qituvchi shaxsiyatining eng muhim xususiyatlaridan biri hisoblanib, o'qituvchining kasbiy rivojlanishi va o'z-

o'zini takomillashtirishi obyekti sanaladi.

Bizning fikrimizcha, pedagogik yo'nalganlik shaxsning o'qituvchi bo'lishga, bo'lishga va bo'lib qolishga intilishi bo'lib, unga o'z faoliyatidagi to'siq va qiyinchiliklarni yengib o'tishga yordam beradi. Pedagogik yo'nalganlik o'qituvchining butun kasbiy hayotida va alohida pedagogik vaziyatlarda namoyon bo'ladi, uning idrokini va xulq-atvor mantiqini, o'qituvchining butun qiyofasini belgilaydi. Ye.N.Rogov ta'kidlaganidek, pedagogik yo'nalganlikning shakllanganlik darajasi uning rivojlanish darajasi va deformatsiyaning namoyon bo'lishida ifodalanishi mumkin. Deformatsiyalarning mavjudligi o'z faniga va o'z ishiga qiziqishning yo'qligi, ijtimoiy mas'uliyatning yo'qligi, o'qitishning elementar qoidalarini buzish, o'z faoliyatining gumanistik ma'nosini tushunmaslik va yetarlicha baholamaslik bilan namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib shuni takidlash lozimki talabalarning kasbiy-pedagogik yo'nalishini o'rganish jarayonida jismoniy tarbiya va sport oliy o'quv yurti talabalarida tashkilotchilik va muloqot faoliyatiga yo'nalganlikning yuqori darajasi muhim hisoblanadi. Bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchisi va murabbiy faoliyatidagi ishi aynan shu yo'nalishdagi keng qamrovli ko'nikmalarni talab etadi. Biroq, fan va intellekt kabi yo'nalishlarda rivojlanish xususiyati bir oz past darajaga ega bo'lib, bu esa fan mazmuniga bo'lgan qiziqishni oshirish va talabalarning

ijodiy salohiyatini oshirish va
rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Кузьмина Н.В. Основы общей и прикладной акмеологии: Учеб. пос. М., 1995.
2. Бодалев А.А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения. М, 1998. — 168 с.
3. Акмеология: Учеб. пос. / А. Деркач, В. Зазыкин. — СПб.: Питер, 2003. — 256 с.
4. Громкова М.Т. Психология и педагогика профессиональной деятельности: Учеб. пос. для вузов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — 415 с.
5. Климов Е.А. Становление профессионала. — М.: Воронеж: МПСИ, 1996.
6. Никитина Н.Н., Железнякова О.М., Петухов М.А. Основы профессионально-педагогической деятельности: Учеб. пос. для студ. учреждений сред. проф. образования. — М.: Мастерство, 2002. — 288 с.
7. Митина Л.М. Интеллектуальная гибкость учителя: Психологическое содержание, диагностика, коррекция: Учеб. пос. / Л.М. Митина, Н.С. Ефимова. — М.: Флинта, 2003. — 142 с.
8. Маркова А.К. Психология профессионализма. — М.: Знание, 1996.
9. Рыданова И.И. Основы педагогики общения. Минск, 1998. — 319 с.
10. Казарцева О.М. Культура речевого общения: теория и практика обучения: Учеб. пос. — М.: Флинта, Наука, 1999. — 496 с.
11. O'tashev, X. (2025). OLIIY TA'LIM MUASSASASIDA SPORT ISHLARINING USTUVOR VAZIFASI SIFATIDA SPORT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING MUHIM JIHATLARI. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 5(3), 487-492.
12. Чучалина А.И. Формирование профессиональной речи у студентов отделений «Физическая культура» педагогического колледжа: Автореф. канд. дис. Омск, 2001. — 24 с.
13. Петрова Г.В. Развитие коммуникативного потенциала студентов физкультурных вузов средствами педагогических дисциплин: Автореф. канд. дис. СПб., 2003. — 26 с.
14. Ibraximov, S. (2025). AKMEOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA SPORTCHILARNING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARI BILAN ZIDDIYATLI VAZIYATLARDAGI XULQ-ATVOR STRATEGIYALARI O'RTASIDAGI O'ZARO BOG'LIQLIGI. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари

Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 5(2), 543-547.

14. Gupta, D., Iroda, K., Faridovna, I. M., Hamidova, M., Muminjon, K., Saidjonovich, M. S., & Babayeva, Z. (2026). School-Based Support and Educational Transitions: Communication and Cognition in Genetic Syndromes. In *Interdisciplinary Perspectives on Genetic Syndromes and Human Development* (pp. 27-62). IGI Global Scientific Publishing.

15. Abduraimova, N., Sharopova, N., Khujaev, M., Sapayev, V., Fattoyeva, O., & Yusufov, S. (2025). Economic development through analysis of the education and entrepreneurship impacts. *Economic Annals-XXI/Ekonomičnij Časopis-XXI*, 214(3/4), 84.

15. Ибрахимов, С. У. (2022). ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СТРАТЕГИЙ, ИСПОЛЪЗУЕМЫХ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СПОРТИВНЫХ ТРЕНЕРОВ К РАЗРЕШЕНИЮ КОНФЛИКТОВ МЕЖДУ ЧЛЕНАМИ ГРУППЫ НА ОСНОВЕ АКМЕОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА.